

تبیین توانمندی های جبهه مقاومت از دیدگاه امام خمینی

مینا قربان نژاد^۱

چکیده

اندیشه‌های امام خمینی (ره) سنگ بنای اصلی شکل‌گیری و تقویت توانمندی‌های جبهه مقاومت محسوب می‌شود که در چند محور کلیدی تبیین می‌گردد. مهم‌ترین این توانمندی‌ها، قدرت ایدئولوژیک و معنوی است؛ زیرا امام خمینی با معرفی اسلام به عنوان یک مکتب پویا و انقلابی، ایمان و معنویت را به عنوان اساسی‌ترین ابزار مستضعفان در برابر قدرت‌های مادی مطرح کردند که این امر روحیه‌ای از خودباوری و پایداری را در جبهه مقاومت نهادینه نمود. در ادامه، تأکید ایشان بر استقلال و اتکا به نیروهای داخلی تحت شعار «نه شرقی، نه غربی»، جبهه مقاومت را از وابستگی‌ها رها کرده و امکان پیگیری راهبردهای مستقل را فراهم ساخت. توانمندی عملیاتی چشمگیر دیگر، مفهوم بسیج مردمی است؛ ایده «ارتش بیست میلیونی» و فراخوان برای مشارکت عمومی، جبهه مقاومت را مجهز به نیروی انسانی عظیمی ساخت که به عنوان یک نیروی بازدارنده و تأثیرگذار عمل می‌کند. همچنین، امام خمینی با تأکید بر وحدت مسلمانان و حمایت از جنبش‌های آزادی‌بخش، توانستند طیف وسیعی از نیروها را حول محور مقاومت متحد سازند. در نهایت، الهام‌بخشی و گفتمان‌سازی توانمندی بزرگ دیگری بود که اندیشه‌های ایشان را به یک گفتمان جهانی مقاومت در برابر ظلم و استکبار تبدیل کرد. در نتیجه، از منظر امام خمینی، توانمندی اصلی جبهه مقاومت در ایمان، استقلال، وحدت، و اراده راسخ مردمی ریشه دارد.

کلیدواژه: استکبار جهانی، جبهه مقاومت، مستضعفین

۱. طلبه سطح ۲، حوزه علمیه الزهرا (س) ارومیه

مقدمه

«جبهه مقاومت» در دهه‌های اخیر، از یک مفهوم نظری به یک نیروی میدانی و گفتمانی تأثیرگذار در منطقه خاورمیانه بدل شده است. این پدیده، صرفاً یک اتحاد نظامی نیست، بلکه «حرکتی فرهنگی» ریشه‌دار در ایده‌آل‌های «استقلال‌خواهی»، «مبارزه با ظلم و استکبار»، و «حمایت از حقوق ملت‌های مظلوم» تعریف می‌شود. این دیدگاه، ابعاد گوناگونی از «قدرت و نفوذ» این جبهه را آشکار می‌سازد که فراتر از توانمندی‌های صرفاً نظامی است. در مقابل این چالش‌های نوظهور، جبهه مقاومت به عنوان یک بازیگر کلیدی در منطقه غرب آسیا، توانسته است نه تنها پایداری خود را حفظ کند، بلکه بر دامنه نفوذ و قدرت عملیاتی خود نیز بیفزاید. ریشه این پایداری را باید در یک معماری فکری و استراتژیک منسجم جستجو کرد که بنیان‌گذار آن، حضرت امام خمینی (ره) بوده‌اند. امام خمینی (ره) به عنوان بنیان‌گذار جمهوری اسلامی ایران، دیدگاه‌های عمیق و جامع‌تری درباره توانمندی‌های جبهه مقاومت ارائه کرده است. او بر این باور بود که جبهه مقاومت باید بر اساس اصول اسلامی، وحدت مسلمانان و نقش مردم بنا شود. در این مقاله، به تبیین توانمندی‌های جبهه مقاومت از دیدگاه امام خمینی خواهیم پرداخت و ابعاد مختلف این توانمندی‌ها را بررسی خواهیم کرد. با توجه به اینکه مسائل جبهه مقاومت همواره مورد توجه پژوهشگران بوده و پیشینه تحقیقاتی گسترده‌ای دارد، در این مقاله به بررسی توانمندی‌های جبهه مقاومت و تأثیرات و جهت‌دهی‌های ایدئولوژیک معمار انقلاب بر این موضوع می‌پردازیم.

۱. مفهوم شناسی

۱-۱. مقاومت مقاومت در فرهنگ لغت: (توانایی ایستادگی کردن، مخالفت کردن، یا تحمل کردن در برابر یک نیرو، فشار، یا تأثیر خارجی) معنا شده است. کلمه "مقاومت" به معنای ایستادگی و پایداری در برابر فشارها، تهدیدها یا چالش‌ها است. این واژه در زمینه‌های مختلفی به کار می‌رود، از جمله سیاسی، اجتماعی، نظامی و فرهنگی. در زمینه سیاسی، مقاومت به معنای ایستادگی در برابر ظلم و ستم یا اشغالگری است. به عنوان مثال، جنبش‌های مقاومت در تاریخ معاصر، مانند مقاومت فلسطینی‌ها در برابر اشغالگری اسرائیل، نمونه‌هایی از این مفهوم هستند. در زمینه نظامی، مقاومت به معنای دفاع از سرزمین یا ملت در برابر دشمنان و مهاجمان است. این نوع مقاومت می‌تواند شامل مبارزات مسلحانه، جنگ‌های چریکی یا حتی مقاومت غیرمسلحانه باشد.^۱

۱. محمد معین، فرهنگ فارسی، جلد ۴، ص ۲۱۸

در بعد اجتماعی و فرهنگی، مقاومت می‌تواند به معنای حفظ هویت، فرهنگ و ارزش‌های یک جامعه در برابر فشارهای خارجی باشد. به عنوان مثال، مقاومت در برابر جهانی‌سازی یا فرهنگ‌های غالب می‌تواند به حفظ سنت‌ها و آداب و رسوم محلی کمک کند به طور کلی، مفهوم مقاومت به ایستادگی و پایداری در برابر چالش‌ها و تهدیدات اشاره دارد و می‌تواند در زمینه‌های مختلف به کار رود.^۱

۱_۲. جبهه مقاومت

جبهه مقاومت به مجموعه‌ای از نیروها و گروه‌های سیاسی، نظامی و اجتماعی اطلاق می‌شود که به منظور مقابله با تهدیدات خارجی و داخلی، به ویژه در کشورهای اسلامی، شکل گرفته است. این جبهه معمولاً بر اساس اصول اسلامی و ارزش‌های مشترک میان ملت‌های مسلمان بنا شده و هدف آن حفظ استقلال، تمامیت ارضی و دفاع از حقوق بشر، آزادی‌های اساسی است در ابتدا اشاره کردیم که جبهه مقاومت مجموعه‌ای از کشورها، گروه‌ها و نیروهای مردمی است که در برابر سلطه و ظلم ایستادگی می‌کنند. اما برای فهم عمیق‌تر آن، باید بدانیم که این مفهوم صرفاً یک ائتلاف تاکتیکی یا نظامی نیست، بلکه یک الگو فکری، فرهنگی و سیاسی-نظامی است که ریشه در اصول اعتقادی و تاریخی دارد و به خصوص پس از انقلاب اسلامی ایران و با اندیشه‌های امام خمینی (ره) شکلی منسجم‌تر به خود گرفته است.^۲

خاورمیانه به دلیل دارا بودن منابع غنی نفت و گاز، همواره مورد توجه قدرت‌های استکباری است. این منابع برای تأمین انرژی کشورهای صنعتی و نفوذ سیاسی اهمیت دارند. همچنین، این منطقه به عنوان پل ارتباطی میان قاره‌های آسیا، اروپا و آفریقا و کنترل مسیرهای دریایی، قدرت‌های بزرگ را به سمت خود جلب می‌کند. وجود تنش‌ها و درگیری‌های سیاسی به قدرت‌های استکباری این امکان را می‌دهد که در امور داخلی کشورهای منطقه دخالت کنند و منافع خود را تأمین کنند. علاوه بر این، تصمیم‌گیری‌های سیاسی در خاورمیانه تأثیرات عمیقی بر سیاست‌های جهانی دارد و قدرت‌های استکباری به دنبال کنترل این تأثیرات هستند.^۳

۱. سعید صلح میرزایی، اندیشه مقاومت، ص ۱۹۵

۲. محمدرحیم عیوضی، جامعه شناسی جبهه، ص ۳۱

۳. حسن کامشاد، خاور میانه، ص ۳۴۰

۲. جبهه مقاومت در اندیشه امام خمینی

امام خمینی (ره) در تفکر سیاسی و اجتماعی خود، مفهوم مستضعفین را به عنوان یکی از اصول کلیدی ایدئولوژی اسلامی و انقلابی خود مطرح کرد. این مفهوم نه تنها یک اصطلاح اجتماعی، بلکه سنگ بنای بخش قابل توجهی از اندیشه سیاسی و ایدئولوژیک ایشان و یکی از مهمترین مبانی شکل‌گیری “جبهه مقاومت” است. البته مفهوم مستضعفین در اندیشه امام خمینی (ره) فراتر از محرومیت اقتصادی است. وقتی امام خمینی (ره) از “مستضعفین” صحبت می‌کنند، منظورشان صرفاً طبقه فقیر یا محروم اقتصادی نیست، بلکه یک مفهوم بسیار جامع‌تر و عمیق‌تر را مد نظر دارند. این مفهوم، نه تنها یک اصطلاح اجتماعی، بلکه سنگ بنای بخش قابل توجهی از تفکر سیاسی و انقلابی ایشان است.^۱

۱- ریشه های قرآنی

امام خمینی (ره) برداشت خود از مستضعفین را به ریشه‌های قرآنی ارجاع می‌دهند. واژه “مستضعف” که بارها در قرآن کریم ذکر شده (همچون آیه ۵ سوره قصص: “وَنُرِيدُ أَنْ نَمُنَّ عَلَى الَّذِينَ اسْتُضْعِفُوا فِي الْأَرْضِ وَنَجْعَلَهُمْ أَئِمَّةً وَنَجْعَلَهُمُ الْوَارِثِينَ” — “و ما اراده کردیم بر کسانی که در زمین ناتوان شمرده شدند، منت نهیم و آنان را پیشوایان و وارثان زمین قرار دهیم”) دلالت بر کسانی دارد که توسط ستمگران و قدرت‌های طاغوتی، به ضعف و ناتوانی کشانده شده‌اند، نه آنکه ذاتاً ضعیف یا ناتوان باشند. این یک ضعف تحمیلی است. امام با تکیه بر این آیات، به مستضعفین یک هویت و رسالت الهی و جهانی می‌بخشد: “وارثان زمین” و “پیشوایان”. این نگاه، به آن‌ها نه تنها امید، بلکه وظیفه‌ای تاریخی برای مقابله با ظلم و اقامه عدل می‌بخشد.^۲

۲- ضعف تحمیلی در برابر استکبار جهانی

امام خمینی (ره) همواره مفهوم مستضعف را در تقابل با مفهوم “مستکبر” (قدرت‌های زورگو و ستمگر جهانی) تعریف می‌کنند. از این منظر، مستضعف کسی نیست که فاقد توانایی است، بلکه فرد یا گروهی است که توانایی‌ها و ظرفیت‌هایش توسط مستکبرین سرکوب شده یا به ضعف کشانده شده است. مثل ضعف اقتصادی که شامل غارت

۱. مهدی مرندي، جنگ و دفاع در اندیشه امام خمینی، جلد ۲، ص ۱۲۶

۲. قرآن کریم، سوره قصص، آیه ۵

۳. حامد محقق نیا، بررسی چیرستی و پیامدهای گفتمان جبهه اسلامی در خاورمیانه، ص ۶

منابع و ثروت‌های ملی توسط قدرت‌های استعماری و استثمار‌ی. یا ضعف فرهنگی: تهاجم فرهنگی، از بین بردن هویت‌های بومی و دینی و ترویج فرهنگ غالب مستکبرین.^۱

۴- رسالت الهی و جهانی مستضعفین به عنوان وارثان زمین

این تفسیر امام از مستضعفین، نه تنها حس ضعف و ناامیدی را از آن‌ها سلب می‌کند، بلکه به آن‌ها رسالت و امید می‌بخشد. مستضعفین، در این نگاه، نه صرفاً قربانیان تاریخ، بلکه بازیگران اصلی تغییر و تحول تاریخی هستند. باوری عمیق وجود دارد که «وارثان زمین» و «پیشوایان» نهایی، همین مستضعفان خواهند بود که حکومت عدل جهانی را برپا می‌کنند. این مفهوم با ایدئولوژی مهدویت و انتظار در شیعه نیز پیوند می‌خورد و به مستضعفین این اطمینان را می‌دهد که با وجود تمامی دشواری‌ها و سختی‌ها، پیروزی نهایی از آن‌هاست. این باور، روحیه مقاومت و پایداری را در برابر ظلم به شدت تقویت می‌کند.^۲

۵- وحدت مستضعفین و شکل‌گیری امت واحد

امام خمینی (ره) در طرح مفهوم مستضعفین، از مرزهای ملی، جغرافیایی و حتی مذهبی فراتر می‌روند و به یک «امت واحد» از مستضعفین جهانی اعتقاد دارند. این امت باید در برابر مستکبرین و قدرت‌های ستمگر متحد شود. شعار «نه شرقی، نه غربی» نیز در همین راستا معنا پیدا می‌کند؛ به این معنا که مستضعفین نباید به هیچ یک از بلوک‌های قدرت (چه شرق و چه غرب) وابسته باشند، بلکه باید با تکیه بر توانایی‌های خود و همبستگی با یکدیگر، راه استقلال و عزت را بپیمایند. هدف غایی این وحدت، تشکیل جبهه‌ای جهانی از مستضعفین برای مقابله با استکبار جهانی است. در مجموع، امام خمینی (ره) با بازتعریف مفهوم «مستضعفین» از یک وضعیت ضعف منفعل به یک جایگاه فعال و دارای رسالت الهی، نه تنها به این قشر از جامعه امید و انگیزه بخشیدند، بلکه بنیان‌های فکری مستحکمی برای تشکیل یک جبهه واحد در برابر قدرت‌های استکباری فراهم آوردند. این دیدگاه، فراتر از یک تحلیل اجتماعی صرف، یک جهان‌بینی کامل برای مبارزه و حرکت به سوی آینده‌ای عادلانه‌تر و توأم با عزت و استقلال است.^۳

۴. روح الله خمینی موسوی، استضعاف و استکبار از دیدگاه امام خمینی (ره)، ص ۱۳۰

۱. علی اصغر مقدس، مستکبرین و مستضعفین از دیدگاه امام خمینی (ره)، ص ۹

۲. حسن رحیم پور از غدی، امت اسلامی، ص ۵۷

توانمندی‌های دفاعی و نظامی جبهه مقاومت، نه تنها مجموعه‌ای از تجهیزات جنگی، بلکه تجلی عینی و عملیاتی اندیشه‌های بنیادین امام خمینی (ره) در مقابله با ساختار قدرت جهانی است. این توانمندی‌ها بر سه ستون اصلی استوار است که با ابعاد ایدئولوژیک و راهبردی قبلاً تبیین شده، ارتباط تنگاتنگی دارد: الف. استراتژی جنگ نامتقارن و فرسایشی: جبهه مقاومت، به جای تقابل کلاسیک با قدرت‌های نظامی برتر، بر جنگ نامتقارن تمرکز دارد. هدف اصلی، تحمیل هزینه‌های بالا و فرساینده به دشمن از طریق پایداری بلندمدت است.^۱ این امر با استفاده خلاقانه از جغرافیا، ایجاد استحکامات و تونل‌ها، و حملات مداوم و پراکنده محقق می‌شود تا برتری تکنولوژیک دشمن را خنثی کرده و آن را مستأصل سازد. ب. توسعه ظرفیت‌های بومی و فناوری‌های بازدارنده: تحت تأثیر تحریم‌ها، جبهه مقاومت بر خودکفایی در صنایع دفاعی تأکید کرده است. مهم‌ترین دستاورد این رویکرد، توسعه سامانه‌های موشکی و پهپادی است که به عنوان عوامل اصلی بازدارندگی عمل می‌کنند. این توانمندی‌ها، قادر به هدف‌گیری اهداف راهبردی در عمق خاک دشمن بوده و بازدارندگی منطقه‌ای را تقویت می‌کنند. همچنین، تنوع و شبکه‌سازی این قابلیت‌ها در کشورهای مختلف محور مقاومت، یکپارچگی دفاعی منطقه‌ای را شکل می‌دهد. ج. نیروی مردمی و جنگ ترکیبی: با الهام از نظریه “ارتش بیست میلیونی”، جبهه مقاومت بر بسیج عمومی و استفاده از نیروهای مردمی تأکید دارد. این نیروها قادر به انجام عملیات‌های چریکی، دفاع محلی و انطباق تاکتیک‌ها با شرایط میدانی هستند. علاوه بر این، توانمندی نظامی به حوزه‌های سایبری و اطلاعاتی نیز گسترش یافته و جبهه مقاومت را برای جنگ ترکیبی (Hybrid Warfare) آماده می‌سازد. موضوع جنگ‌های ترکیبی (Hybrid Warfare) جبهه مقاومت، یکی از به‌روزترین و پیچیده‌ترین جنبه‌های نبرد در فضای ژئوپلیتیک امروز است.^۲ این نوع جنگ، رویکردی است که در آن جبهه مقاومت، توانایی‌های نظامی سنتی خود را با ابزارهای اطلاعاتی، سایبری، دیپلماتیک و اقتصادی ترکیب می‌کند تا به اهداف سیاسی خود دست یابد. در مجموع، توانمندی‌های نظامی جبهه مقاومت، ترکیبی از استراتژی هوشمندانه، فناوری‌های بومی بازدارنده، و نیروی مردمی با آمادگی برای جنگ‌های نوین است که یک قدرت دفاعی مؤثر و انعطاف‌پذیر را شکل داده است.^۳

۳. بابک اعتمادی، قدرت نظامی، ص ۲۵

۱. حجت مداحی شاهخالی، جنگ ترکیبی و آینده جنگ‌ها، ص ۱۳۸

۲. حامد کمال، امنیت سایبری، ص ۵۵

نتیجه گیری

اندیشه‌های امام خمینی (ره) یک معماری ایدئولوژیک و استراتژیک منسجم را برای جبهه مقاومت ترسیم نموده‌اند که توانایی آن را در برابر پیچیدگی‌های نوین، به‌ویژه جنگ ترکیبی، به‌شکلی بنیادین تقویت کرده است. توانمندی کلیدی این جبهه، استقلال ایدئولوژیک است که با ترویج گفتمان «نه شرقی، نه غربی»، هویت فکری مستقلی را پایه‌ریزی کرد و اسلام را به مثابه یک ایدئولوژی سیاسی کامل تثبیت نمود، که این امر زمینه‌ساز رهایی از وابستگی‌های ژئوپلیتیک و پذیرش چالش‌ها گردید. در بُعد عملیاتی، تأکید محوری بر بسیج مردمی و ایده ارتش بیست میلیونی، مقاومت را از یک ساختار نظامی محدود به یک پدیده اجتماعی عمیق تبدیل کرده است؛ این عمق مردمی ضامن تداوم و بازتولید نیرو در هر شرایطی است و هزینه هرگونه درگیری نظامی را برای دشمن به شدت افزایش می‌دهد. علاوه بر این، امام خمینی (ره) با قرار دادن آزادسازی قدس به عنوان محور وحدت، یک هدف استراتژیک مشترک تعریف کردند که اختلافات داخلی را تحت‌الشعاع قرار داده و ظرفیت عملیاتی امت را بسیج می‌نماید. این چارچوب فکری، منجر به خلق گفتمان مقاومت به عنوان پارادایم عمل در برابر نظم سلطه‌گرای بین‌المللی شد، که بر اساس آن هرگونه سازش مردود است. این مجموعه توانمندی‌ها، از حیث تاکتیکی نیز انعطاف لازم برای حرکت در فضای خاکستری جنگ ترکیبی و بهره‌گیری از مزیت انکارپذیری محتمل را فراهم می‌آورد. بنابراین، توانمندی پایدار جبهه مقاومت نه تنها در ابزارهای دفاعی، بلکه در ایمان، خودباوری، و منطق استراتژیک استقلال‌طلبانه و عدالت‌محور است که ریشه در تعالیم بنیادین امام خمینی (ره) دارد و بقای آن را در برابر هرگونه هجمه‌ای تضمین می‌کند.

منابع و مآخذ

۱. قرآن کریم
۲. معین، محمد، فرهنگ فارسی، انتشارات امیرکبیر، ۱۳۷۵ ه. ش
۳. صلح میرزایی، سعید، اندیشه مقاومت، انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۸ ه. ش
۴. عیوضی، محمدرحیم، جامعه شناسی جبهه مقاومت، ناشر: مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۴۰۲ ه. ش
۵. کامشاد، حسن، خاورمیانه، نشر: نی، ۱۳۸۶ ه. ش
۶. مرنندی، مهدی، جنگ و دفاع در اندیشه امام خمینی (ره)، نشر: آثار امام خمینی، ۱۳۷۸ ه. ش
۷. محقق نیا، حامد، بررسی چیستی و پیامدهای گفتمان جبهه مقاومت اسلامی در خاورمیانه، نشر: سیاست پژوهی ایرانی اسلامی، ۱۴۰۱
۸. موسوی خمینی، روح الله، استضعاف و استکبار از دیدگاه امام خمینی (ره)، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۶۸ ه. ش
۹. مقدس، علی اصغر، مستکبرین و مستضعفین از دیدگاه امام خمینی (ره)، ۱۳۹۷ ه. ش
۱۰. رحیم پور ازغدی، حسن، امت اسلامی، ناشر: انتشارات انقلاب اسلامی، ۱۳۹۷ ه. ش

۱۱. مطهری، رضا، نفوذ، انتشارات عاصم، ۱۳۹۶ ه. ش
۱۲. آشنا، قادر، چیستی و چگونگی مانایی داعش، انتشارات سوره مهر، ۱۴۰۰ ه. ش
۱۳. گلی زواره، غلامرضا، جغرافیای جهان اسلام، انتشارات موسسه آموزش و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۹۴ ه. ش
۱۴. نکولعل آزاد، فاطمه، محور مقاومت، انتشارات ابرار معاصر تهران، ۱۳۹۹ ه. ش
۱۵. راجی، محمدحسین، مقاومت پر منفعت، نشر معارف، ۱۳۸۷ ه. ش
۱۶. خمینی موسوی، سیدروح الله، ولایت فقیه، ناشر: موسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی، ۱۳۴۹ ه. ش
۱۷. جوادی آملی، حسن، ولایت فقیه و ولایت عدالت و فقاہت، ناشر: مرکز نشر اسراء، ۱۳۹۸ ه. ش
۱۸. خرمشاد، محمدباقر، قدرت منطقه ای، انتشارات علمی فرهنگی، ۱۳۹۳ ه. ش
۱۹. عیوضی، محمدرحیم، جامعه شناسی جبهه مقاومت، ناشر: موسسه مطالعات اندیشه سازان نور، ۱۴۰۲ ه. ش
۲۰. عیسی نیا، رضا، انقلاب و مقاومت اسلامی درسیره امام خمینی، ناشر: موسسه چاپ و نشر عروج، ۱۳۸۸ ه. ش
۲۱. سلیمانی، غلامعلی، بنیادهای سیاست خارجی امام خمینی (ره)، انتشارات پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی، ۱۴۰۲ ه. ش
۲۲. خان احمدی، مهدی، راهبرذ مقاومت در اندیشه امام خمینی (ره)، ناشر: شعبه قزوین، ۱۴۰۰ ه. ش
۲۳. ربانی خوراسگانی، علی، مردم سالاری دینی از منظر امام خمینی (ره)، نشر: دفتر تبلیغات اسلامی اصفهان، ۱۳۹۵ ه. ش
۲۴. فوزی تویسرکانی، یحیی، اندیشه سیاسی امام خمینی (ره)، ناشر: قم، ۱۳۸۴ ه. ش
۲۵. جمشیدی، امام خمینی، اندیشه سیاسی امام خمینی، ناشر: پژوهشکده امام خمینی، ۱۳۸۸ ه. ش
۲۶. شاپوری، مهدی، محور مقاومت، انتشارات پژوهشکده مطالعات راهبردی، ۱۴۰۱ ه. ش
۲۷. اعتمادی، بابک، قدرت نظامی، انتشارات پیام عدالت، ۱۴۰۳ ه. ش
۲۸. مداحی شالخواهی، حجت، جنگ ترکیبی و آینده جنگ ها، انتشارات آفتاب دانایی، ۱۴۰۳ ه. ش

۲۹. کمال، حامد، امنیت سایبری، انتشارات سیمای فلق، ۱۴۰۱ ه. ش